

Наталія Бевзюк

РЕЛІГІЙНІ ЦІННОСТІ І САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Проблема самоідентифікації українського народу вкрай важлива саме сьогодні: країна обирає свої орієнтири у сучасному світі, цілі і цінності свого існування. У зв'язку з цим особливим стає визначення ролі релігії і церкви в сучасному житті України. У процесі відродження старих ціннісних традицій і формування нового типу духовності особливу роль відіграють українські науковці¹.

XXI століття — століття духовності. Але сучасне суспільство дуже політизоване, воно обернуло цінності людини назовні, а не усередину. Цінністю повинна стати реалізація людиною себе, своїх можливостей, знаходження сім'ї, домівки, друзів, жаданої роботи. Для цього людина повинна стати вільною. Моїсей водив 40 років євреїв по пустелі, щоб люди збагнули суть свободи і змогли зрозуміти слова Бога. Пророк ждав, поки помре останній раб. Свобода — тяжкий дар і у багатьох від нього крутиться голова. Небезпеки тут багато, але якщо бути пильним, Бог допоможе подолати усі труднощі. “Свобода — простір для сильного, здатного скористатися свободою. Так що коли свобода не урівноважена законністю, справедливістю, захистом слабшого, який програв у вільній грі, свобода сильних стає лихом

¹ Колодний А. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. — Львів, 1996; Филипович Л. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення. — К. 2000; Яковенко Н. Нарис історії України. — К., 1999; Яковенко Н. Паралельний світ. — К., 2002; Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. — К., 2002; о. Юрій Федорів. Історія церкви в Україні. — Львів, 2001; Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. — Львів, 2001; Суттнер Е. Українське християнство на початку III-го тисячоліття. — К., 2001; Гриневич В. Минуле залишити Богові. — Львів, 1998 та інші.

слабких, і слабші усією своєю масою підтримують Левіафана, який пожирає свободу” [10, 12].

Україна здобула свою свободу, але надто важко визначає себе у сучасному світі. Питання національної самоідентифікації постають у сьогоднішньому глобальному світі вкрай актуальними. Вони пов'язані як з політичним і культурним статусом різних держав і націй, так і з перспективами їх розвитку. Особливо актуальним стає це питання для українського народу, який у сучасному складному і багатогранному світі виявляє своє місце та роль, переживає кризу самоідентифікації. Така криза може призвести до розшарування суспільства: втрати звичних моральних орієнтирів, зміни норм життя. Питання цінностей людського життя хвилює майже усіх людей, бо це формує їх змістовноутворюючу основу світогляду.

Національна самоідентифікація пов'язана перш за все з виявленням ціннісних характеристик, традицій народу, історичної долі, його політичного і державного устрою, релігійних цінностей.

Існують різні рівні самоідентифікації — національно-територіальний (належність до конкретного геополітичного простору), релігійний (належність до конкретної релігії, її системи цінностей), культурний (спільність мови, мистецтво, література), духовний (комплекс відчуттів, світосприйняття, внутрішнє усвідомлення себе, особистий духовний досвід). Духівництво часто ставало носієм духовності, і не тільки ритуальних треб, хоча не завжди було повсякденним прикладом для віруючих, особливо тоді, коли моральні засади суспільства небезпечно розгойдувались. Наприклад, сьогодні, коли важко говорити про авторитет пастирів. Часто мудра християнська церква вступала у політичну боротьбу і захищала інтереси свого народу від корисних іноземних і своїх власних політиків.

У різні періоди історії релігія виявляла свою охоронну і інтегруючу роль, або роз'єднувала націю, суспільство. Приналежність до тієї чи іншої релігійної конфесії сприймалась як значуща цінність. “В кожній релігії підкреслювались ті властивості, які були вирішальними для формування практичної життєвої поведінки її послідовників...” [2, 71]. Через традицію і культуру (мова, пісні, іконопис, божественна літургія, стиль церков тощо) релігія і церква змогли зберегти себе як частину духовного світу суспільства, виразити свій зміст, який завжди було складно виявити: у санкціонуванні, освяченні основ земно-

го життя народу і держави, або у звільненні індивіда від тягара земних проблем, або в чомусь третьому.

Київська Русь вже на початку свого існування волею долі була пов'язана як з західним, так і східним світом. У перші століття християнства на Русі Захід не уявлявся русичам чимось тотально чужим і ворожим. Не тільки торговельні, політичні, культурні, а й релігійні зв'язки були широко розповсюджені [5, 795-814]. Християнська церква, монастирі у визначальному сенсі виявились новими, отож, і чужими для давньоруського суспільства.

Тому постає відверте питання: чи була релігійна основа суспільства православною?

Тут треба враховувати деякі обставини.

По-перше, вона не була православною за своїми історичними витоками. Культура України виникла не на голому місці, а на ґрунті дохристиянських культур слов'ян (поганство), кочових народів, які прийшли зі Сходу (кіммерійці, скіфи, сармати та інші), візантійських традицій, західноєвропейської культури (французької, польської, німецької).

По-друге, вона не була зовсім православною за своїм ідеологічним складом. Як відомо, культура України була створена не одними прибічниками православ'я. Свій вклад внесли литовці, німці, поляки, мадяри, татари, білоруси, турки, французи, італійці.

По-третє, ідеологічне панування православ'я не носило тотального характеру. Православ'я не зуміло підкорити собі повною мірою цілий ряд компонентів і вимірів культури народів, які попали в орбіту впливу українців. Але протягом історії викристалізовувались свої, особливі цінності і риси, які були притаманні українському народові.

Тим не менш, цілісність релігійної культури вже у киеворуський період виражалась в наявності двох полюсів: власне народної релігійності, яка виражалася у збереженні старих традицій і поганського світогляду, елітарної релігійності (князі, боярство, єпископи, монастирі) — храми, ікони, книги (останні були розраховані на вузьке коло суспільства. Ці джерела орієнтовані на грамотних людей, інтелектуальну еліту). Вони так близько стояли один до одного, що вже у повчальних "Посланнях" і "Словах", написаних книжниками, в центрі уваги були переважно сюжети прикладного характеру, дотичні не до глибшого змісту віри, а до поведінки віруючого. Голубинский казав,

що “мова йшла про писемність, а не про освіченість”. Але, як пише Н. Яковенко, грецька мова, яку не вивчали в школах, бо задовольнялись перекладами, не стимулювала розвиток руської культури. Більш того, відрізала від грецького і римського світу. Проте православ’є все ж домінувало у формуванні релігійного світогляду, релігійних цінностей людини та суспільства [14].

Зупинимось на виявленні і ролі релігійних цінностей у самоідентифікації українського народу. Перш за все необхідно визначити поняття релігійних цінностей. Природа релігійних цінностей носить божественний характер, тобто з самого початку вони беруть свій початок від Бога, знаходячи в Ньому свій виток та зміст. Вони створені не ставленням людини до Бога, а виникають із суті Бога. Бог — джерело усього сушого і Його відношення до створеного Ним світу є основним змістом релігії. І людина, визначаючи свій зміст життя в богopodobії, намагається відповідати змісту цих цінностей. “Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний” (Мф. 5. 48).

Східне богослов’я приписує цілковито особливу роль Духу Святому: силою Духа, який є у людини, обожнення починається вже на землі, створіння змінюється, і розкривається царство Боже. Вчення Кападокійських отців про обожнення увійшло в традицію всіх східних церков і є частиною їх загального успадкування. Це можна підтвердити думкою, висловленою св. Іринеем наприкінці II ст.: “Бог став людиною, щоб людина стала Богом”. Таке богослов’є обожнення стає одним із цінних надбань у східній християнській думці. Такі цінності мають велике значення у моральному відношенні і важко реалізуються в житті людини, тим більше — суспільства. Але людина, яка засвоює їх, орієнтується на них як на ідеал: любов до Бога, любов до людей. Кожний знає, що Бог покарає будь-якого грішника: “Бог кожного з нас немов би тримає над безоднею,” — каже митрополит А. Сурожський. Співчуття ближньому є природний дар людини; не жалість, а співчуття. Бо жалість — це те, про що жалкуєш, а людині потрібне співчуття. Причому таке, яке інша людина теж вистраждала своїм особистим досвідом і тому більше розуміє інших. Знову звернемося до митрополита А. Сурожського, який підкреслює: “...коли ми зштовхуємося з тайнами нашого спасіння, ми не повинні шукати в собі жалості до Христа. Христос не тільки не потребував її, — Він відкидав би її” [11]. Тому релігійні цінності мають приваб-

ливість, стають реальним фактором суспільного життя. Причини особистих негараздів і того лиха, яке спіткало Україну, українець відносить на рахунок волі Божої. Горе посиляється Всевишнім для очищення душі й укріплення серця. Українець переконаний, що в нещасті немає нічого поганого, якщо тільки воно посиляється Богом. Тому він стоїчно переносить всілякі лихоліття земного життя. Єдина надія й утіха для страждальця — віра. Страждаючи, він молиться; молячись, сподівається; сподіваючись, вірить і вважає найбільшим гріхом покладатися на самого себе без визнання Божої благодаті. “Ця ідея — безумовна відданість волі Божій. Віра для малороса — предмет недоторканний; він не смів перевіряти її розсудком, боявся відхилитися від неї на крок...” [9, 55]. Етичний бік другорядний, але без нього не можлива реалізація Христового вчення.

Релігійною цінністю стає виконання 10 заповідей, з яких тільки 3 присвячені Богові: “Нехай не буде в тебе інших богів, крім Мене”, “Не роби собі кумира і ніякого зображення того, що на небі зверху і що на землі внизу, що у воді, нижче води, не вклоняйся їм і не служи їм”, “Не вимовляй імені Господа твого даремно”, а решта — не мають надприродної основи: “Відпочивай кожний сьомий день і давай відпочинок своїм рабам і робітникам”, “Шануй батька і матір”, “Не вбивай”, “Не кради”, “Не займайся прелюбодіянням”, “Не давай брехливого свідчення”, “Не бажай чужого майна, чужого раба і чужої дружини”. Можна сказати, що ці заповіді стали основою для трудового, кримінального, сімейного, процесуального і цивільного права. Система цінностей, які виникають в проекції релігії на суспільство, державу, зобов’язує людину бути милосердною, справедливою, безкорисною. Але такі напрямки християнства як католицизм і православ’я по-різному оцінюють відношення людини до суспільства і держави: “Захід стверджує: ліпше вмерти, ніж бути рабом; русич говорить, що краще бути рабом, ніж грішником. Оскільки рабство відбирає тільки зовнішню свободу, тоді як гріховність руйнує усяку свободу” [13, 95]. Релігія через ритуальну діяльність призводить до самооформлення особистості і будівництва її духовних зв’язків. Конфесія інтегрує локальну різноманітність культу навколо фундаментальних цінностей. У православ’ї особливе значення надається обряду, який стає поряд і навіть вище виконання моральних заповідей. Догмати східної церкви не змінюються з IX ст., тому що ніколи не знаходи-

лись у центрі релігійних інтересів. “Наш народ, — пише П. Флоренський, — недарма засвоював християнство не за євангелієм, а за прологом (“життя святих”), освічувався не проповідями, а богослужінням, не богословієм, а поклонінням і цілуванням святих” [12, 143]. Така важливість обряду і вчення створювали консервативне ставлення до них. Церковність входила до життя, переймала собою увесь побут, ставала нерозривною частиною народного характеру. Встановлення цінносно-космологічних ієрархій, цього порядку буття, впливало на поведінку, яка була прийнятна для даного суспільства. Будучи абсолютними, релігійні цінності мають властивість наповнюватися конкретно-історичним змістом, який є актуальним на тому чи іншому етапі історії, що робить основу практично будь-яким суспільним рухам різної орієнтації пристосовувати ці цінності. Причому, в залежності від обставин, то одні релігійні цінності, то інші виступають на перший план і стають основними в той чи інший період часу, в тій чи іншій ситуації. Г. Зіммель підкреслював, що релігія — це сфера неперервного збирання вічно невимовленого досвіду людини в його індивідуальних і колективних вимірах [8, 134].

Після розколу Київської Русі (XIV ст.) аж до початку XVII ст. ані православна релігія, ані православна церква не стали інтеграторами українських земель. (Звернемо увагу, що на цей час Київський митрополит відійшов до Москви і був більш зайнятий питанням збирання земель навколо Москви, а пізніше — розвитком теорії “симфонії властей”. Заснована нова Київська митрополія на українських теренах була надто слабка для виконання функції інтеграції українського суспільства і часто займала маргінальну позицію у суспільстві.). Литовська політична і соціальна верхівка просувалася на українські терени, на яких, на жаль, бракувало органічного об’єднуючого чинника — релігії. Згодом “саме туди повела свій наступ Польща, як пропагаторка католицького християнства латинського обряду і культури, надаючи свого культурного обличчя Литві та паралізуючи одночасно впливи українського східного християнства” [3, 132].

З часом (після анексії руських земель Польщею) на теренах Русі, яка офіційно прийняла християнство православного сповідання, паралельно створюються католицькі церковні структури. Незважаючи на напружені стосунки православних і католиків, спостерігаються перші прояви зближення обох конфесій, і насамперед через культурні

чинники. Ще на зламі XII-XIII ст. в галицьку церковну архітектуру проникають романська будівельна техніка і елементи декору, характерні для католицьких храмів. З іншого боку, в Польщі у XIV-XV ст. великим попитом користувались майстри-іконописці з Русі. Так відбувався процес з'єднання візантійського іконографічного канону з готичними інтер'єрами споруд. Завдяки створенню латинських шкіл на українських землях юнакам відкрились двері до європейської освіти. Зміна типу інформації про світ підштовхує до співставлення вартостей, а далі — й до активної інтеграції свого з чужим. “Галицький ренесанс” виконав роль каталізатора, що стимулював модифікацію скутого конфесійним канonom руського мистецтва. Власне з цієї точки відліку почало формуватися те самобутнє обличчя мистецько-художньої України, яке метафорично прийнято визначати як міст між латинським Заходом і візантійським Сходом.

Якщо XVI ст. — це початок Нового часу і періоду Реформації, то XVII ст. назви не має. У XVI ст. Європа переживає зіткнення двох релігій — католицизму і протестантизму. Війська Габсбургів увірвались до Рима і перебили 5 тисяч людей. Коли Мікельанджело повернувся сюди після цієї події, то побачив ім'я Мартіна Лютера на фресці Рафаеля “Афінська школа”. Європа палала під релігійними війнами. Видатний польський вчений М. Коперник у творі “Про обертання небесних сфер” “перетворив на уламки стару картину світу, звільнивши людство від ілюзії, що Земля є центром у Всесвіті і що всі сузір'я створені тільки заради неї” [4, 7]. Розкрилось поняття вічності, перед якою людина опинилась у становищі між двома світами: космосом і мікрокосмосом. Виникла проблема загубленості. Ідеальна схема картини Ренесансу — людина у центрі, а світ стелиться біля її ніг — зазнала краху. Шекспір сказав: “Розпався зв'язок часів”. З'явилося нове відчуття світу. Це століття намагалось з'єднати протилежності: з одного боку — абсолютизм у Франції, з другого — буржуазну революцію у Нідерландах. У XVII ст. створюються національні держави і національні культури, з'являються два ведучих методи опису світу: світ — реальна геометрична конструкція, світ — хаос, бо сама людина — це клубок пристрастей і ангельського духу. Проте обидва століття можна сміливо назвати періодом найвищого вияву і визначення релігійних цінностей і їх значення в процесі самоідентифікації українського народу. Якраз у цей період найвищого зіткнення като-

лицизму і православ'я виявились основні риси названих конфесій. Різниця віросповідань вела до діалогу (свідчення цьому — активна полемічна література, виникнення проповідей в православ'ї тощо), в якому викристалізовувались найяскравіші особливості тієї чи іншої релігії. І православ'я, і католицизм підкреслювали “ті властивості, котрі були вирішальними у формуванні практичної життєвої поведінки її послідовників” [2, 55]. Не антикатолицизм і антиправослав'я домінували в полеміці богословів і філософів, а діалог. Більше того, антикатолицизм дуже небезпечний для православ'я, небезпечний тим, що не витримує зіткнення з життям. Католицький аскетизм розробляв раціоналістичний характер життя. Метою такої аскези “було створення умов для діяльного, свідомого, яскравого життя; її наполегливе завдання — знищити безпосереднє чутливе насолодження; її засіб — упорядкувати спосіб життя своїх послідовників” [1, 155]. Реформація надзвичайно посилила моральний акцент на мирській роботі людини. Лютеранська ідея морального обов'язку знищила пріоритет нетрудового аскетизму над трудовими обов'язками людини. “Вираз апостола Павла “Той, хто не робить, — не їсть” Лютер і Кальвін заохочували не до гріховної природи всіх людей, а до добродійної особистості... Лінощі стають виразниками невіри і невибраності” [7, 185-187]. Протестантизм мимоволі відчинив двері до загальної раціоналізації, сприяв виробленню особливого раціонального стилю мислення. Не випадково для капіталіста новою Біблією стала бухгалтерська книга, одним із гасел — слова Бакстера, які наводить М. Вебер: “Спочатку зроби усе, на що ти здатний, а потім можеш скаржитись, що Бог відмовив тобі у благодаті, якщо в тебе на те є підстава” [1, 221].

Ведені свідомо й планово, з передбаченням чи не всіх можливих наслідків, реформи XVI ст. на Заході і в польсько-литовській Речі Посполитій змінювали майже все, що досі вважалося непорушним. Для русинів же можливість, бажаність, ба навіть необхідність радикальної реформи була цілковито новим уявленням, від якого, однак, їм було не втекти. Звідси — розкол в українському суспільстві: українська економічна еліта орієнтувалась на капіталістичну форму розвитку і таким чином змінювала свої релігійні пріоритети і цінності — орієнтація на католицизм і протестантизм: “Перехід на латинський обряд став спокусою і містком до денаціоналізації, а так і полонізації. І ця українська верхівка... хоч і прислухалась до голосу і потреб

заневоленої політично і соціально землі, але слухалась інтересів і наказів та директив Варшави і Вільна” [3,133]. Середні і нижчі верстви населення, зберігаючи своє економічне і політичне становище, дотримувались традиції і, відповідно, орієнтувались на православну релігію і культуру.

У XVI ст. українські землі, інкорпоровані у Річ Посполиту, стали частиною католицької Європи. Уніати і римо-католики намагались ввести Україну у систему європейської освіченості, православні більш виражали національний консерватизм, самодостатність та утримання східної віри. Особливе значення у розвитку української духовності мала Острозька академія, створена у 1578 р. Це була “справжня революція в освітній православній традиції, вперше поєднавши на порубіжжі греко-слов’янського культурного ареалу і католицької Європи візантійський Схід з латинським Заходом” [14, розд. 4]. Українська культура і суспільство одночасно знаходились в орбіті візантійсько-православної і римо-католицької культур. Саме така її відкритість щодо зовнішніх впливів стала передумовою нової — барокової моделі українського православ’я, нового типу православної релігійності в Україні.

Така ситуація сприяла масовому потягу до догматичних знань. І хоча, як каже М. Грушевський, “для українця головна суть релігії — не догматична, віросповідна, а переважно поглядно-моральна”, питання віри у XVI-XVII ст. піднімається особливо. Друковане слово сприяло швидкому поширенню й прищепленню нових засобів мислення. “Потреба особистої участі в духовному житті та глибшого розуміння релігійних істин — потреба, що формувалася на Заході століттями, але знайшла свій сукупний вияв у реформаторських рухах XVI ст., — передбачала кодифікацію знань, систематизацію інтелектуальних здобутків, шкільництво (зокрема, університетське навчання), грамотність, нове психологічне сприйняття, релігійний персоналізм. У міру зростання соціально-економічної, культурної взаємозалежності між українсько-білоруською православною та польсько-литовською католицькою шляхтою руська спільнота все більше й більше втягувалась у цей новочасний контекст” [6, 116]. Змушені до самозахисту, русини стали шукати нових шляхів, щоб зберегти свою релігійну, культурну й етнічну самобутність. Запроваджуючи в себе новітні технічні досягнення Заходу (як-от друкарський верстат) і так

само ставлячи в центр уваги Святе Письмо, рівень грамотності та освіти, відповідальність мирян за релігійне життя, вони водночас працювали над відродженням власної культурно-релігійної східної спадщини.

Таким чином, виявлення деяких аспектів релігійних цінностей та їх ролі в процесі формування національної самоідентифікації дає змогу визначити роль релігії та релігійної організації не тільки в історії українського народу, але й, що вкрай важливо, у сьогоденні. Постановка такого питання тим більш актуальна, що процес духовного відродження України може пройти повз православ'я. Тому як науковці, так і духовенство повинні активніше обговорювати питання ціннісних інтересів українського народу. А перспективи тут необмежені.

Цитована література

1. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Вебер М. Избранное. — М.: Прогресс, 1990. — 808с.
2. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий // Вебер М. Избранное. Образ общества. — М.: Юрист, 1994. — 704с.
3. Великий А. Г. З літопису християнської України. Кн. V: XVII ст. — Рим-Львів: Місіонер, 2000. — 287с.
4. Гессе Г. Фауст и Заратустра. — СПб.: Азбука, 2001. — 320с.
5. Голубинский Е. Е. История русской церкви. Т. I. — М.: Мысль, 1997. — 516с.
6. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. — Львів.: Свічадо, 2000. — 618с.
7. Жоль К. К. Философия и социология права. — К.: Юринком Интер, 2000. — 480с.
8. Зиммель Религия. Социально-психологический этюд // Зиммель Г. Избранное. — Т. 1. Философия культуры. М.: Мысль, — 1996. — 326с.
9. Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии. // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. — К.: Либідь, 1994. — 383с.
10. Померанц Г. Об интеллигенции. — (Електронний варіант)
11. Сурожский А. О Церкви (Електронний варіант)
12. Флоренський П. Православие. // Флоренський П. Сочинения. В 4-х тт. — Т. 1, М.: Правда, 1994. — 415с.
13. Шубарт В. Европа и душа Востока. — М.: Русская идея, 1997. — 448 с.
14. Яковенко Н. Нарис історії України. — (Електронний варіант).